

R.ƏFƏNDİYEVİN “BƏSİRƏTÜL-ƏTFAL” DƏRSLİYİ

Giriş. XX əsrin əvvəllərində meydana gələn dərsliklər arasında R.Əfəndiyevin “Bəsirətül-ətfal” dərsliyi mühüm yer tutur. O, “Bəsirətül-ətfal”ın tərtibində şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrini nəzərə almışdır. Prof. Ə.Sultanlı R.Əfəndiyevin pedaqoji fəaliyyətini belə qiymətləndirir: “...Rəşid bəy, hər şeydən əvvəl, müəllimdir və pedaqoqdur. Üsuli-cədid məktəbləri üçün dərsliklər (“Uşaq bağçası”, “Bəsirətül-ətfal”), şagirdlər üçün uşaq şeirləri yazmış, Avropa, rus və fars ədəbiyyatından şeirlər, təmsillər tərcümə etmişdir” (5, 61).

“Bəsirətül-ətfal” haqqında ən düzgün və obyektiv fikri F.Köçərli söyləmişdir: “Bu il R.Əfəndiyevin “Bəsirətül-ətfal” və M.S.Seyidovun “Kitabi-xəzanül-ətfal” adlı iki müntəxabatı çapdan çıxmışdır. Hər iki müntəxabat yuxarı yaşlılar üçün tərtib edilmiş və onlarda həm zəngin tərcümələr, həm də orijinal material vardır. Bu müntəxabatlar çox ağıllı və yaxşı tərtib olunmuşdur” (7, 79).

Dərslik “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” sözləri ilə başlayır və üç bəbdən (fəsildən) ibarətdir. “Babi-əvvəl” adlanan I fəsil bir qismi nəzm, bir qismi nəsr olan kiçik hekayələrdən ibarətdir. Həcmcə dərslikdə ən böyük yer tutan bu fəsil müxtəlif mövzulara həsr olunmuşdur. Nəzm və nəsr parçalarının nəzərə çarpan qismi təbiət mövzusunda. Şeirlər müxtəlif janrlardadır: qitə, müxəmməs, dördlük, yeddilik, qəzəl və s.

“Bahariyyat” şeiri müxəmməs şəklindədir. Şeirin “Nə gözəldir” rədifli ilə baharın gözəlliyinə məhəbbət ifadə edilir. Burada Novruzun gəlişi, güllərin açması, hər tərəfdə quşların cəh-cəh vurmaları təsvir olunur:

Bir yanda vurur cəh-cəhin qumru və bülbül,
Bir yanda açır qönçəsini türfə qızıl gül (2, 48).

“Bostan seyri” adlı nəzm parçası müəyyən süjet xəttinə malikdir. Burada altı yaşında olan bir uşağın bostana getməsi, yolda ata minməsi, bostanda olan tərəvəz və giləmeyvələr təsvir olunur. Şeirin müəllifi bu gəzintinin təəssüratını “Qalmış o gözəl xəyal məndə...” misrası ilə səciyyələndirir (2, 71).

“Su” adlı qəzəldə hər şeyin təbiətdə su ilə əmələ gəlməsini göstərilir. Müəllif, su olmasa, dünyanın məhv olacağını, cənnətdə də ziynətin su ilə yarandığını qeyd edir. Qəzəlin son beytində Rəşid bəy Əfəndiyevin şeirlərində işlənən “Şaki” təxəllüsündən istifadə edilir:

Şükr eylə, Şaki bunca çox hikmət su ilədir (2, 53).

“Uşaqların meşədəki əhvalı” adlı mənsur hekayənin dalınca mənzum hissə verilib. Bu hissənin əvvəlində meşəyə gəzməyə getməyin bir xeyri olmadığı göstərilir. Bu mövzu məktəbə, elmə çağırış motivi ilə əlaqələndirilir, insan üçün vacib olan bir məsələ ortalığa atılır:

İnsan gərək hər gün getsin məktəbə-məktəbə,
Axırda kəsb etsin artıq mərtəbə-mərtəbə (4, 6)¹⁰¹

Məktəbə, elmə çağırış motivi “Qələm”, “Elmin şərəfəti”, “Yusif Nabinin oğlu Məhəmməd Cələbiyə nəsihəti” və “Seyid Əzim oğlu Mircəfərə nəsihəti”, “Alim ilə müəllimin hörməti” və “Elm tükənməz xəzinədir” adlı əsərlərdə də davam etdirilir. “Elmin şərəfəti” adlı nəzm parçası uşaqlara ünvanlanmışdır və “Quran”a məhəbbət və məktəbə çağırış ifadə edir:

Hər işə nicat var Qurandan,
Sərçəsmeyi-elmdir bu Quran....
...Get məktəbə hər zaman uşaqlar (2, 55-56).

Seyid Əzimdən istifadə yolu ilə yazılan parçalarda hər bir kəsdən müəyyən bir sənət sənət sahibi olmaq tələb olunur. Nəsihətinə Məhəmməd peyğəmbərin “Əlkəsb həbibullah” hədisi ilə başlayan şair, Adəmin əkinçiliklə, Həzrəti İdrisin dərziliklə, Nuh peyğəmbərin dülgərliklə məşğul olduğunu xatırladır, elmi sənət əhlinin hünəri sayır:

Elmdir əhli- sənətin hünəri,
Elmsiz sənətin nədir səməri (4, 59).

Dini məzmun daşıyan hissələrdə peyğəmbər, Həcc ziyarəti, insanın əsli, məscidin tərifi, şeytana münasibət ifadə olunur. Məhəmməd peyğəmbərin mədhinə həsr olunmuş dini məzmunlu şeir də “Şaki” təxəllüsü ilə yazılıb. Onun məzmunu Allahın rəsuluna hörmət və ehtiram ifadə edir:

İsmi ki Məhəmməd, yox mədhinə hacət,
Qurban ola ümmət... (4, 48).

“Peyğəmbər” adlanan mənsur hissədə isə bu sözün mənası verilir (“Allahın əmr və ehkamlarını aparıb xalqa yayan”), birincisinin Adəm əleyhü-səlam, sonuncusunun isə Məhəmməd peyğəmbər olduğu qeyd olunur. Burada dörd peyğəmbərə Allah tərəfindən müqəddəs kitablar göndərilməsi, həmin kitabların sonuncusunun “Qurani-məcid” olması da vurğulanır.

“Arzu” adlanan dini mahiyyətli şeir “Peyğəmbər” adlı mənsur parçanın məzmunu ilə bağlıdır və müəllifin Həcc ziyarəti həsrətində olduğunu bildirir:

Fürsət əcəl versə mənə həsrətdəyəm,

¹⁰⁰ BDU-nun magistrantı

¹⁰¹ Nümunələr bu mənbədən götürülür: Əfəndiyev R. Bəsirətül-ətfal (II nəşr) İstanbul : “Mamudbəy” mətbəəsi. 1907 (hicri- 1325).

Həccin ziyarətini ədə həsrətindəyəm (4, 54).

Şeir “Şaki” təxəllüsü ilə yazılmışdır və müsəlman aləminin müqəddəs şəhərlərindən sayılan Məkkəni ziyarət etmək arzusu ilə köklənmişdir.

“Moizə” adlanan mənsur parçada belə bir fikir ifadə olunur ki, behiştə ərini razı edən elmlı qadınlar gedəcək. Bundan sonra bir mənzum hekayə verilir. Həmin mənzum hekayədə belə deyilir : Bir vaiz camaatdan soruşur ki, kim arvadından razı deyil, ayağa dursun. Bütün camaat ayağa durur, bir qoca kişi isə qalxmır. Soruşanda ki sən arvadından razısan, qoca kişinin gözlərindən yaş tökülür. Məlum olur ki, arvadı vurub qocanın qıçını sındırıbdir, ona görə də ayağa dura bilmir (4, 55).

Doğma yurda məhəbbət ideyası dərsləkdəki “Doğma yurd” (mənsur) və “Vətən məhəbbəti” (mənzum) əsərlərinin ana xəttini təşkil edir (4, 44-45). Prof. C.Əhmədov Rəşid bəyin tədris materiallarının mənimsənilməsində istifadə etdiyi üsul və vasitələrdən danışarkən yazır: “ Tədris materiallarının mənimsənilməsində metodik müqayisənin rolu böyükdür. Müqayisə üsulundan “Bəsirətül-ətfal”ın tərtibində də istifadə olunmuşdur. Məsələn, uzaq səfərə çıxan, vətəndən uzaqlarda təhsil almağa gedən bir gəncin “Doğma yurd”la bağlı ürək çarpıntılarını nəsrə ifadə edən bir yazı ilə kifayətlənməyən müəllif, verilən məlumatı tamamlamaq üçün müqayisəli surətdə “Vətən məhəbbəti” şeirini də dərsliyə daxil etmişdir” (4, 85).

“Vətən məhəbbəti “ qəzəl şəklindədir və 14 beytdən ibarətdir. Burada vətən cənnətlə müqayisə olunur, vətən-qürbət qarşılaşdırılması ön plana çəkilir və Vətənə qayıtmaq tövsiyə olunur:

Dayanma, bəsdir, Şaki, qürbət içrə qaldığın bunca,

Qayıt, qayıt vətənə, ol məcid, hərçə fürsətdir (2, 54).

“Bəsirətül-ətfal”ın nəzm hissəsinin bir qismini də rus ədəbiyyatından tərcümələr təşkil edir. Akademik M.Arif bu əsərdəki tərcümələri yüksək qiymətləndirərək yazır: “XIX əsrin sonlarından başlayaraq, Krilovun təmsilləri Azərbaycanda hər zaman dərs kitablarının zینəti, məktəblilərin ən çox sevdiyi əsərlərdən olmuşdur. Dərs kitabları ilə məşğul olan müəllif və yazıçılarımız Rəşidbəy Əfəndizadə və başqaları Krilovsuz ötürməmişlər” (5, 102).

Krilovun dərsləkdə verilən təmsilləri içərisində “Ayna və meymun” və “Kəndli və ilan ” xüsusilə diqqəti çəkir. Birincidə öz eybini görmək, ikincidə isə ilana etibar etməmək fikri təlqin olunur. İlan kəndliyə dostluq təklif edir, kəndli isə:

İlana etibarımız olmaz,

İlanın başı heç sağ qalmaz,-deyir.

Dərsliyin ikinci babı (fəslü) “Ədəbiyyat xüsusunda” adlanır və müntəxabat xarakteri daşıyır. Bu fəsildə klassik Azərbaycan ədəbiyyatından nümunələr verilir.

“Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı hissədə mübaisəli fikirlər vardır. Dərslük müəllifi klassik ədəbi dilimizin ərəb və fars sözləri ilə zəngin olmasından şikayətlənir və hətta Zakir və Vaqif kimi şairlərin “İran səpkisi”ndə yazdıqlarını qeyd edir (4, 103). Burada M.Füzulinin “Divani-Qəzəliyyat” və “Leyli və Məcnun”unun dərs kitabları kimi istifadə olunduğu qeyd olunur (4, 103).

“Şairin vəzifəsi” adlanan nəzm parçasında şairin hər bir sözünün aqılana olması, məzmunun həqiqiliyi tələb olunur:

Məzmunu bax, həqiqi məcaz ilə et qiyas :

Mizan şeiri vəznü, rədifü bəhanədir (4, 105).

“Nəsr yazı” adlanan hissədə məktub, təbriknəmə, dəvətnəmə, təziyətnəmə (başsağlığı) yazmaq qaydasına aid nümunələr verilir (4, 108-109).

“Əruz bəyanındadır” başlığı altında əruzun bəhrləri sadalanır. Səri bəhrinə nümunə verilir :

Bir qarının bir pişiyi var idi,

Lağər idi, surət-divar idi (4, 118).

“Şeirin əfradı bəyanındadır” adlı hissədə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının (lirik növ) janrları sadalanır: fərd, məsnəvi, mürəbbə, müxəmməs və s. “Şeirin ənvai” adlanan hissədə minacat, qəsidə, mədh, həcv, qəzəl, bayatı, gəfdan danışılır. Müəllif qeyd edir ki, “gaf”ı xanəndələr muğamat arasında iki və ya üç nəfər bir yerdə oxuyurlar :

Hacitərxana gedən gəmi bənd olur,

Qayıdıb gələndə yükü qənd olur (4, 127-128).

Nəticə. Dərsliyin üçüncü hissəsi dini qaydalara aiddir. Ümumiyyətlə, dini görüşlər R.Əfəndiyevin dərsləklərinin əsasında dayanır. O bunları müsəlman uşaqları üçün təlim və tərbiyə vəzifələrinin ən vacibi hesab edir. Onun fikrinə görə, insan gərək uşaqlıq dövründən “Dini-islami” yaxşıca bilsin. Müəllifin gəldiyi əxlaqi nəticələr isə belədir: Doğruluq və səadət, insaf və mürvət, həya və ədəb, əmanət və dəyanət (dindarlıq), hümmət və şəfqət, elm və mərifət, əfkari-aqibət (yəni gördüyün işin sonunu fikirləşmə) əsas dini keyfiyyətlərdir.

R.Əfəndiyevin “Bəsirətül-ətfal” dərsliyi konkret metodik prinsiplərə əsaslanan əhəmiyyətli mənbə hesab edilə bilər. O təkcə dərslük yox, eyni zamanda ədəbiyyat tarixi materiallarını cəm edən bir toplu rolunu oynayır. Dərslük müəllifi əsas diqqəti onun məzmununa yönəlmiş, dərsliyi həm klassik ədəbiyyat nümunələri, həm də tərcümələrlə zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 331 s.
2. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Elm, 1998, 300 s.
3. Balyev H., Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
4. Əfəndiyev R. Bəsirətül-ətfal (II nəşr) İstanbul: Mamudbəy mətbəəsi. 1907, 128 s.
5. Əhmədov C. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif 1971, 204 s.
6. Əhmədov C. Ədəbiyyat tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 244 s.

Açar sözlər: dərslik, hekayə, şeir, Bəsirətül-ətfal, metodika.

Keywords: textbook, story, poem, Basiratul-ettal, methodology.

Ключевые слова: учебник, рассказ, стихотворение, Basiratul-ettal, методика.

R.Əfəndiyevin "Bəsirətül-ətfal" dərsliyi

Xülasə

Məqalədə XX əsrin dərslikləri içərisində özünəməxsus tədris-metodiki əhəmiyyəti ilə seçilən "Bəsirətül-ətfal" ın meydana gəlməsindən, tarixi rolundan və məzmunundan danışılır. R.Əfəndiyev tanınmış metodist və pedaqoq olaraq, Qori müəllimlər seminariyasının yuxarı siniflərində təhsil alan azərbaycanlı uşaqların ehtiyaclarını nəzərə almış, dilinin sadəliyi və məzmununun zənginliyi ilə seçilən zəruri bir dərslik tərtib etmişdir.

Araşdırma nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, "Bəsirətül-ətfal"ın I hissəsinin məzmununu təbiətə, məktəbə, elmə çağırış, dini-əxlaqi dəyərlər ifadə edən nəzm və nəsr parçaları təşkil edir. Bunlar müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatından bəhrələndiyi materiallar, özünün yazdığı və rus ədəbiyyatından tərcümə etdiyi şeir və hekayətlərdir.

Dərsliyin II hissəsinə ədəbiyyatşünaslıq materialları təşkil edir. Bu hissədə Azərbaycan ədəbiyyatının növ və janrları, o cümlədən əruz vəzninin, nəzm və nəsrin xüsusiyyətlərinə geniş yer verilmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, R.Əfəndiyevin bu dərsliyi pedaqoji səviyyəsi ilə yanaşı, həm də metodiki-nəzəri mənbə kimi bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

R.Efendiyev's textbook "Basiratul-ettal"

Summary

The article discusses the formation, historical role and content of "Basiratul-ettal", which is distinguished by its unique educational and methodological significance among the textbooks of the twentieth century. As a well-known methodologist and pedagogue, R. Afandiyev took into account the needs of Azerbaijani children studying in the upper grades of the Gori Teachers' Seminary and compiled a necessary textbook distinguished by the simplicity of its language and richness of content.

As a result of the research, it was determined that the content of the first part of "Basiratul-ettal" consists of poems and prose expressing the call to nature, school, science, religious and moral values. These are the materials used by the author in Azerbaijani literature, poems and stories written by him and translated from Russian literature.

The second part of the textbook consists of literary materials. In this section, the types and genres of Azerbaijani literature, as well as the features of eruz scale, poetry and prose are widely covered.

Research shows that this textbook by R. Efendiyev, along with its pedagogical level, is still relevant as a methodological and theoretical source.

Учебник Р.Эфендиева "Басиратул-этфаль"

Резюме

В статье рассматриваются становление, историческая роль и содержание «Басиратуль-этфаль», которая выделяется своей уникальной учебно-методической значимостью среди учебников XX века. Как известный методист и педагог, Р. Эфендиев учел потребности азербайджанских детей, обучающихся в старших классах Горийской учительской семинарии, и составил необходимый учебник, отличающийся простотой языка и богатством содержания.

В результате исследования было определено, что содержание первой части «Басиратуль-этфаль» составляют стихотворения и проза, выражающие призыв к природе, школе, науке, религиозным и нравственным ценностям. Это материалы, использованные автором в азербайджанской литературе, стихи и рассказы, написанные им и переведенные из русской литературы.

Вторая часть учебника состоит из литературных материалов. В этом разделе широко освещаются виды и жанры азербайджанской литературы, а также особенности эрузной гаммы, поэзии и прозы.

Исследования показывают, что этот учебник Р. Эфендиева, наряду с его педагогическим уровнем, актуален и сегодня как методологический и теоретический источник.

Rəyçi: dos. Əhəd Cavadov